

Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі

В історичній, лінгвістичній та археологічній літературі понад два століття дискутується питання, в яких умовах і ким була створена східнослов'янська держава – Київська Русь, як її утворення впливало на етнічний розвиток східнослов'янських та неслов'янських племінних груп, що ввійшли до неї.

Ці питання, на жаль, нерідко із сфери науки переходять у сферу політики з усіма негативними наслідками, що з цього випливають.

Першим питання про походження східнослов'янської держави – Київської Русі поставив літописець Нестор: «...Звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля (державою) постала?»¹.

Київський літописець певнено і однозначно висловлює свою позицію з цього питання. Він знає варягів-русів, до яких належить і династія київських князів Рюриковичів, називає племена, які посилали до них посольства з запрошенням на княжіння. Оскільки в часи літописця князі вже ослов'янилися, а очолена ними держава, отримавши від них назву Русь поступово поширювала її на усі племінні об'єднання, що входили до неї («поляне иже ныне зовомая Русь...»), то він вважав за необхідне не тільки довести, що в державотворчих процесах на східнослов'янських землях брали участь варяги-руси, але і пояснити походження князів і цієї назви. Називаючи всі чотири північно-східні племена (чудь, словени, кривичі і весь), які посилали посольства «... за море, до варягів, до русі...», літописець пише: «Бо так звали тих варягів-русів, як ото одні зуться свеями, інші урмани, англяни, інші готами, отак і ті...»². Ще одним, на думку багатьох дослідників, заслуговуючим на увагу джерелом з цього питання є «Бертинські анали». У них йдеться під 839 р. про прихід в Ингельгайм до франкського короля Людовика Благочестивого візантійських послів. З ними в Ингельгайм прийшли люди, яких направив візантійський імператор Феоділ. При візантійському дворі вони називали себе русами і повідомили імператора, що послав їх в Константинополь каган ради дружби. Людовику Благочестивому в Ингельгаймі зізналися, що вони – нормани, шведи³. Дві згадки про норманів-русів залишив кременський єпископ Ліутпранд, що у X ст. двічі побував послом в Константинополі. В його

записках читаємо: «...на північ від Константинополя живуть: угри, печеніги, хозари, руси, котрих ми інакше називаємо норманами... це народ, що живе на півночі, греки називають їх русиос (rusios) тобто світлими(руськими) за особливостями їх тіла, а ми називаємо їх норманами за їх місцезнаходженням...»⁴. Отже етнонім нормани-руси, чи, за Літописом, варяги-руси, тоді означав одну й ту ж етнічну групу: «А слов'янський народ і руський один; од варягів, бо прозивалися вони руссю, а спершу були слов'янами...»⁵.*

Літопис, Бертинські анали і перші договори київських князів з Візантією, у тексті яких переважають норманські імена, на наш погляд, дають найбільш виразний джерельний матеріал для розуміння складних процесів міжетнічних відносин напередодні і в процесі творення східнослов'янської державності.

За Літописом, слов'янські племена, в тому числі і східнослов'янські, у VIII–IX ст. являли собою мозаїку численних етнокультурних груп і союзів. Усі вони «мали свої обичаї і закони предків своїх і заповіти кожне свій норів»⁶. За археологічними матеріалами, у VIII–IX ст. південна група правобережних племен, до якої входили волинняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, хорвати, що на якийсь час знаходились в дулібоволинському племінному союзі, представлені однією Райковецькою культурою. Сіверяни, які на Дніпровському Лівобережжі представлені Волинцівсько-Роменською культурою, зв'язують з Правобережжям їх спільні етнокультурні витоки, що сягають пражко-корчацьких та інтегрованих з ними пеньківських старожитностей. Маючи у значній мірі спільні корені, ці культури дуже близькі за характером поселень, жител, похоронного обряду і, зокрема, ліпного посуду⁷. Вони засвідчують існування на обох берегах Дніпра єдиного етноплемінного простору. Були зроблені навіть спроби (І. Ляпушкін) розглядати старожитності VIII–X ст. Лівобережжя і Правобережжя Дніпра як одну культуру. Етнокультурна єдність сіверян і правобережних племен та спільність їхніх витоків документуються все новими матеріалами.

Окрему етнокультурну групу становлять північно-східні племена Поволжя, представлені своїми культурами (довгі кургани, сопки і т.п.). Ні Літопис, ні будь-які інші писемні джерела не знають на теренах східнослов'янського етнічного простору до приходу варягів слов'янського племені русів. Тим більше, його неможливо створити за допомогою археологічних джерел, як це спробував зробити останнім часом В. Седов, який перетворив плем'я сіверян у Руський каганат⁸.

В історичній реконструкції В. Седова це виглядає так: частина черняхівського слов'янського населення в симбіозі з сарматами під тиском гунів наприкінці IV–V ст. н.е. переселилася з Північного

---

* Деякі історики, в тому числі й українські, яким, всупереч історичним реаліям, хочеться довести існування слов'янської Русі та єдиної народності, слова Літописця «...отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а сперва были словянами» пропускають.

Причорномор'я в далеке Самарське Поволжя. Тут вона створює Іменьківську культуру. У кінці VII – на початку VIII ст. носії Іменьківської культури вже в зовсім іншій іпостасі переселяються у Середньодніпровське Лівобережжя і створюють тут Каганат русів, представлений археологічно Волинцівською культурою. Типологічний зв'язок між Іменьківською та Волинцівською культурами пояснюється наявністю в їхніх керамічних комплексах високоякісних гончарних посудин та виготовлених за їх зразком пролощених ліпних горщиків. У керамічних комплексах на волинцівських пам'ятках справді наявні високоякісні гончарні посудини салтово-маяцьких зразків. Але вони складають тут невелику частину посуду. На іменьківських пам'ятках (і то не всіх) – це лише окремі поодинокі знахідки. Усе це, на нашу думку, – свідчення хозаро-болгарських культурних впливів на обидві культури. За виразом дослідниці Волинцівської культури С. Юренко, гончарна високоякісна кераміка, що присутня у її комплексах, є «іншокультурними впливами», що засвідчують етнічну неоднорідність населення Дніпровського Лівобережжя⁹. В усіх культурах, що перебували під впливом Хозарського каганату, такий посуд, характерний для салтово-маяцьких старожитностей, – наявний. В. Седов не наводить жодних доказів, які свідчили б про відхід якоїсь групи черняхівського населення з Нижнього Дніпра на Волгу. Писемні джерела (зокрема, Йордан та Прокопій Кесарійський) подають відомості про відхід черняхівських готів та сарматів-аланів на Дунай і не знають готських відселень у Поволжя. Одним невиразним наземним житлом, відкритим на Старо-Майнському городищі в Ульяновській області, яке нібито може мати аналогії на вельбарських і тих черняхівських поселеннях, де жили готи, пояснити переселення не готів-германців, а слов'янських великих груп із черняхівського ареалу на Волгу нелогічно і неможливо. На цьому городищі і на інших поселеннях Іменьківської культури відкрито численні квадратні житла-напівземлянки з центральним стовпом, близькі до жител Київської культури. Вони й належали слов'янським переселенцям у Поволжі.

Слід вважати надуманим і слов'яно-іранський симбіоз у Черняхівській культурі Північного Причорномор'я, де сарматські матеріали відомі, але немає слов'янських. Немає ніяких даних, що саме цей симбіоз і є руси, які спочатку пішли на Волгу, а звідти вже у вигляді Іменьківської культури повернулись на Дніпро і створили тут «Руський каганат». Стосовно слов'яно-іранського симбіозу висловився недвозначно О. Трубачов. Він вважає, що іранське походження слова «Русь» позбавлене лінгвістичної опори.

Кам'яні фортеці на західних кордонах Хозарії, які були форпостами тиску на слов'ян, В. Седов трактує виключно як заходи її оборони проти могутнього Руського каганату, якого, як це впливає з писемних та археологічних джерел, тут в цей час просто не було. Один із дослід-

ників Іменьківської культури П. Старостін справедливо вважає, що населення останньої в VII ст. в основній своїй масі було поглинуте Волзькою Болгарією¹⁰. Не випадково ареал Іменьківської культури вкладається в її межі.

Як відомо, етнічна належність Іменьківської культури ще не визначена однозначно. Різні дослідники вважають її приналежною місцевому балтському, угро-фінському або болгаро-аланському населенню¹¹.

Тепер розглянемо інше – писемне джерело – яке, на думку В. Седова, дозволяє посадити «Руський каганат» в ареалі Волинцівської культури на землі сіверян поруч з Хозарією. Це журнал спостережень франкського уряду за подіями в північному Подунав'ї, відомий у літературі як «Опис міст та областей північного Дунаю», іменованій «Баварським географом». Його дослідники, зокрема, О. Назаренко, О. Прицак, О. Трубачов, Й. Геррманн, Г. Ловм'янський та інші, вважають першою згадкою про русів (Ruzzi) у латино-германському варіанті¹². Та на цьому виразність джерела кінчається. О.В. Назаренко, який найбільш детально опрацював це джерело, датує його другою половиною IX ст.¹³, а це – фінал Волинцівської культури і початок Роменської. Отже, ці дані синхронні не Волинцівській культурі, що датується кінцем VII–VIII ст., а Роменській культурі. З іншого боку, VIII–IX ст. – це період активності вікінгів у Європі. У цей час на території угро-фіннів та північно-східних слов'янських племінних союзів закріплюються нормани (варяги) і збирають з них данину: «В лето 6367 (859 р.) имяхо дань варязи из за моря на чуди й на словенех, на мери й на всехх кривичех»¹⁴. Та ці інші історичні реалії В. Седов опускає, хоч археологія засвідчує, що в Ладозі у IX ст. ще до покликання князів жили як слов'яни, так і нормани-варяги. Це стосується й інших городищ північно-східної частини слов'ян.

Із списку етнообластей (civitates) обираються ті, які відносяться до східноєвропейського ареалу. Серед них Caziri (хозари), після яких вписані Ruzzi (руси), після них Forsederen, Liudi, Fresiti. За послідовністю назв у списку В. Седов поселяє русів в ареалі Волинцівської культури на північний захід від Хозарського каганату. Forsedreni Liudi читаються як одне складне слово з давньоверхньонімецької – Foristariliudi і вважаються деревлянами (лісними людьми); Fresiti (за Й. Геррманном – з давньоверхньонімецької мови Freisassen – («вільні люди»), тобто, на думку В. Седова, мешканці поля – поляни. Щоправда, тут є одне неузгодження. Як відомо, літописні поляни займали регіон, що лежить між деревлянами і сіверянами, представленими Волинцівською культурою, а це не відповідає послідовності списку. Крім того, і Forsederen, і Liudi, і Fresiti – це, за списком «Баварського географа», окремі назви етнообластей. Робити з них довільні словосполучення в серйозній науковій праці не дозволено. Тому їх інтерпретація, а тим

більше місце на карті східної Європи не ясні, їх можна і навіть слід вважати невизначальними.

Й. Геррманн вважає, що етнообласті зафіксовані відповідно до напрямів торгових шляхів¹⁵. Отже, у нього етнообласті: Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti знаходяться між хозарами (Caziri) та уграми (Ungare) у Причорномор'ї, тобто значно південніше від регіону Волинцівської культури.

Ще по-іншому уявляє собі список civitates «Баварського Географа» О. Назаренко, і вже зовсім інакше читає його О. Прицак.

О. Назаренко, як і Г. Ловм'янський, Й. Геррманн та ін., розділяє етноназви на групи за торговими магістралями¹⁶. Він зводить їх до чотирьох груп, позначаючи цифровою нумерацією. Перша група з першої частини списку (№№ 3–17) веде свій перелік з півночі на південь вздовж кордону Франкської держави; друга – Сілезько-лужицька група (№№ 54–64); третя – група, що відповідає балтійсько-вольському торговому шляху (№№ 42–48) з можливим північно-причорноморським продовженням (№№ 49–53). Із-за великої кількості неідентифікованих назв велика центральна група civitates (№№ 18–40) не може бути підведена під будь-яку закономірність. Для нашої теми найважливішою є третя група етнообластей (civitates), прив'язана до балтійсько-вольського торгового шляху. За О. Назаренком, сюди входять етнообласті від назви Прішани (Prissani) до назви Угри (Ungare). Ідентифікація двох перших (Prissani, Velunzani) не зовсім ясна, але після них вписана назва Brusi (Пруси), тому їх локалізація на північному торговому шляху припустима. Четвертий за порядком списку етнікон Вісунбейри (Vuisinbeire). Він приблизно визначається О. Назаренком як весь. Отже, його відношення до балтійсько-вольського шляху також зрозуміле (В. Седов цей етнікон визначає як волиняни?).

Безсумнівно, з вольським шляхом зв'язані Caziri (хозари), а між ними та уграми (Ungare), що у IX ст. кочували в Причорномор'ї, стоять у списку Ruzzi (руси), Forsderen, Luidi, Fresiti, Seravici, Lukolane. Усі спроби ідентифікації останніх п'яти етніконів, на нашу думку, безуспішні. Навіть Lukolane, якщо їх співвідносити з лучанами, випадають із групи, поєднаної назвами хозар та угрів. Тому визначати за ними локалізацію русів на Лівому березі Середнього Дніпра, перетворивши останніх на «Руський каганат», як це робить В. Седов, неприпустимо. До їх однозначної ідентифікації вони ніяк не можуть служити історико-географічними реперами.

О. Прицак, який присвятив лінгвістичному та історичному аналізу «Баварського Географа» як джерела багато сторінок праці «Походження Русі», повністю заперечує, що тут йдеться про слов'янських русів із Середнього Подніпров'я. На його думку, в останній чверті VIII ст. цю назву перенесла до Північно-Східної Європи Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, що сформувалася в Галії під назвою

«Русь». Саме цих русів фіксує «Географ Баварський», що складений в імперії Каролінгів¹⁷.

Отже, етнікони із етнообластей, де велика кількість їх не піддається перевірці і не може бути визначена, дуже ризиковано, а то й просто недопустимо ставити в основу відповідальних історико-археологічних реконструкцій.

Уже сам факт того, що В. Седов поселяє русів IX ст. у лівобережному Середньому Подніпров'ї, Й. Геррманн та О. Трубачов – в Азовсько-причорноморському регіоні, а О. Прицак у регіонах, де діяла Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, свідчить про рівень невизначеності багатьох етнообластей «Баварського Географа» як історичного джерела. Якщо вважати ймовірною спробу О. Назаренка пов'язати ідентифіковані етнікони пруси, хозари, руш, угри з балтійсько-вольським торговим шляхом (навіть при тому, що він повертає вбік Причорномор'я), то це не означає, що руси середини IX ст. – це слов'яни, і що жили вони в цей час, до приходу норманських князів Рюриковичів, у Середньому Подніпров'ї. Це настільки ж очевидно, як і те, що виникнення Волинцівсько-Роменської культури жодною мірою не зв'язане з приходом у регіон Дніпровського Лівобережжя населення з Поволжя, і що саме воно тут стало русами.

Відсутність будь-якого спадкоємного зв'язку між Іменьківською культурою на Волзі і Волинцівсько-Роменською на Дніпрі одночасно спростовує спроби поєднати неіснуючих в той час слов'янських русів з пізнішою літописною «Руською землею» на Дніпрі. Назва «Русь», «Руська земля» з'являється лише в кінці IX ст. з приходом до Києва князів Рюриковичів. На думку більшості лінгвістів, вона скандинавського походження¹⁸.

Топонім «Руська земля» покриває передусім Київську, Чернігівську та Переяславську області, де осідали варяги, які були опорою княжої влади. Згодом «Русь» стає офіційною назвою держави Рюриковичів і вже як політонім поступово сприймається її оточенням. Це знаходить своє відображення в документах і писемних джерелах. До 60-х рр. IX ст. загальноновживаними були назви «слов'яни» і племінні назви («поляни», «сіверяни», «деревліани» та ін.), які в додержавний період слід розглядати як окремі етно-культурні одиниці. При цьому загальна назва «слов'яни» визначала усіх слов'ян, всю загальнослов'янську різноплемінну сім'ю, що у VIII–IX ст. зайняла ряд суцільних регіонів між Ельбою та Волгою, Прибалтикою, Подунав'ям та Балканським півостровом. Лише у X–XI ст. «Русь» як назва державного утворення східних слов'ян поступово починає закріплюватись на землях тих племен, яких підкорили і обкладали даниною київські князі. За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого вона як політонім поширюється на весь етнічний простір східної частини слов'янства. Тепер назви «Руська земля», «руські люди» визначають їх належність до Києво-Руської держави Рюриковичів ким би вони самі себе не усвідомлювали – чи

деревлянами, чи словенами, чи іншими. Питома вага племінних назв в документах XI–XII ст. зменшується, хоч повністю не зникає. У ряді випадків давні племінні назви переходять у назви земель («Древлянська земля», «Волинська земля»). В період роздрібненості після смерті Ярослава Мудрого кількість князівств-земель значно збільшується. Тепер їх територіальні назви «Київська земля», «Галицька земля», «Ростово-суздальська земля» і т. п. засвідчують корінні зміни в політичному та етнокультурному розвитку того населення, яке входило ще недавно в могутню державу Рюриковичів. Вони поступово формуються в ще ширші етнотериторіальні об'єднання як на півдні, так і на півночі Русі і фактично визначають етнічний розвиток тих східнослов'янських народів, ембріони яких як на півночі, так і на півдні з'явилися ще в VI–VIII ст. в часи великої міграції слов'ян. З цього випливає, що центральна великокняжа київська влада, для якої назва «Русь» була етнонімом, успішно забезпечила його поширення як політоніма на всю державу, але перетворення його в етнонім, який би об'єднав у єдиний етнос все її населення не відбулося. На думку Б. Грекова, «время уделов нельзя называть киевским, хотя бы по той причине, что Киева как политического центра уже тогда не было, он стусебался и решительно затерялся среди других местных центров... Политического единства, хотя бы в относительной форме Древнерусского государства в это время уже не было»¹⁹.

Безмежні простори, природні перешкоди (величезні ліси, болота), слабкість комунікацій, постійні міжудільні війни, а також різні торгово-економічні, політичні, навіть етнічні та зовнішні чинники, були непереборною перешкодою на шляху перетворення політичної консолідації в етнічну. Найбільшим досягненням на цьому шляху було прийняття єдиної православної віри. Однак єдність культури ні в якій мірі не означає створення єдиного етносу.

Натомість сама княжа династія слов'янізується порівняно досить швидко. Вже у третьому поколінні князі починають прибирати слов'янські імена (Святослав). При збереженні свого етноніма вони втрачають свою норманську самосвідомість і, навпаки, в різних кінцях Києво-Руської держави населення приймає привнесений етнонім «Русь» в якості політоніма, але зберігає свою самосвідомість, почувавши себе мешканцем своїх князівств-земель. Це й стало вирішальним чинником етнокультурного розвитку Київської Русі і визначило його остаточний результат – утворення трьох східнослов'янських народів. Це відображено і в писемних джерелах. «Русь», «Руська земля» подавались літописом у двох значеннях: вузькому і широкому. У вузькому значенні ця назва покривала лише Київщину і Чернігівщину разом з Переяславом Руським, що, за Константином Багрянородним, ще носила назву «Внутрішня Русь». У широкому значенні це була офіційна загальнодержавна назва, яка, однак, не усвідомлювалась в усіх кінцях імперії Рюриковичів як етнонім, а означала поняття підданства,

приналежності до держави русів. В літописних текстах знаходимо приклади, коли князі з периферійних земель добивалися частки для себе або своїх дітей у «Руській землі». Відомий вислів Володимиро-Суздальського князя Юрія Долгорукого: «Тако ли мне части нету в Руской земли й моим детемь?». У Київ або Переяслав, тобто у «Русь» з різних кінців Київської держави ходили духовні чи державні чини, посольства, дружини. Наприклад, із Новгороду «йде в Русь (Київ. – *Авт.*) архієпископ Нифонтъ»²⁰. Отже, «Русь», «Руська земля» виділяється літописом як основна, центральна, столична частина Київської держави, де поселилися перші князі-руси із варязькими дружинами. Слов'ян і Русів на початку створення Київської Русі слід розглядати як дві різні соціальні та етнічні групи.

Це, зокрема, характеризує розповідь Літопису про взаємовідносини племені деревлян «Деревской земли» і київських князів – Рюриковичів. Ще в часи княжіння Ігоря деревляни, які мали свого князя Мала і свої... «лучшие мужи нарочиты, иже держа Деревску землю», протиставляють себе «Руси». Вони, як і інші східнослов'янські племінні об'єднання, за свідченням автора X ст. Константина Багрянородного, щороку платять їй данину, являються «пактіотами» (данниками) «Руси». За словами Літописця, вкладеними в уста деревлян, князь Ігор з дружиною «...аки волк, восхищая и грабя..., рискає по землі древлянській». Її мешканці, що усвідомлюють себе деревлянами – слов'янським плем'ям, не причисляють себе до русів. Убивши Ігоря, вони кажуть: «...се князя убихом руского». Можна не сумніватися, що так сприймали князів-русів й багато інших племінних груп.

Ліквідація племінних союзів-княжінь у другій половині X ст. проходила насильно і болісно. Давалося взнаки норманське походження князів. Потрібен був час і мудрість покоління правлячої княжої династії, щоб адаптуватись до умов місцевого східнослов'янського середовища і продовжити державотворчі процеси.

Візантійські джерела також чітко виділяють норманів-русів із навколишніх славиній. Описуючи полуддя, Константин Багрянородний (X ст.) розглядає його як наїзди «русів» на залежні від них землі східнослов'янських племен, що знаходились за межами «Руської землі»: «...Коли наступить місяць листопад, тоді їх архонти виходять з усіма русами із Києва і відправляються за полуддям, що іменується “Крутинням”, а іменно – в славинії вервіанів (волинян), драгунів (дреговичів), кривичів, сіверян та інших слов'ян, які є пактіотами (донниками) русів. Збираючи данину, княжа дружина, ядром якої у X ст. ще були варяги-руси “насиляше” слов'янське населення»²¹.

В науці навіть прийнято ділити дослідників східних слов'ян на норманістів – тих, хто вважає, що Києво-Руську державу створили нормани-руси, та антинорманістів – тих, хто це заперечує і надає перевагу місцевим факторам.

На цю тему є величезна література. Всебічно розглянув позиції засновників норманської теорії та їх противників М. Грушевський у спеціальній роботі, вміщеній в примітках до першого тому «Історії України-Руси»²². Він починає з Повісті временних літ, «...бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що русь – то один з варязьких народів, а варяги – се північно-германські народи на Балтійському побережжі». М. Грушевський вважає, що «варягами на Русі в X–XI ст. звалися дружини, зложені переважно чи виключно із скандинавів», яких автор Літопису чітко відрізняє від слов'ян. Недивлячись на критичну оцінку тексту Літопису щодо процесів слов'янського державотворення, М. Грушевський деякі докази Шлецера, і, зокрема, Байєра на користь літописної версії про норманів-русів називає важливими. Серед них він виділяє звістку «Бертинських аналів» про зв'язок варягів із скандинавськими «*Veringamy*», дані про переважаючу кількість норманських імен у договорі Олега з Візантією у 911 р.; про назви дніпровських порогів у Константина Багрянородного, які звучать і по-слов'янськи, і по-германськи. «Норманство, будь-що-будь, оперте на деяких фактах», – робить висновок автор «Історії України-Руси». Критично аналізуючи аргументацію норманістів (А. Куника, М. Погодіна), М. Грушевський не менш суворо оцінку дав багатьом представникам антинорманізму: Г. Еверсу за хозарське походження київських князів і «притягнення до Русі біблійного Роша* та сарматів-Роксоланів», С. Гедеонову за те, що бачив у варягах «балтійських слов'ян», а теорію Д. Іловайського про те, що «роксолани – це Русь, а гуни і болгари – слов'яни», вважав «безвихідною». Зрозуміло, М. Грушевський не приймав і готської теорії походження русів А. Куника.

Основною засадою, з якої виходив М. Грушевський у критиці Літопису і прихильників привнесення східним слов'янам державності ззовні, було в принципі правильне розуміння ним процесів історичного розвитку, які у своїй модифікації переживали й слов'яни. Він пише: «Може тепер кожний приймати на віру чи не приймати літописну легенду (про походження Русі. – *Авт.*), але не може будувати свою концепцію виключно на її основі, мусить шукати глибших основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. ін.»²³.

Не менш дискусійним залишається питання про спадкоємність Києво-Руської держави. М. Грушевський не визнає східнослов'янської єдності і єдиної східнослов'янської мови, якої «ніколи не існувало»²⁴. Основними творцями Києво-Руської держави він вважав південну групу східних слов'ян – предків українського народу, на землях яких вона була створена. Північно-східні землі Київської Русі, де жили предки росіян, М. Грушевський розглядав як провінції, подібні до Дакії або Галії, що були у складі Римської імперії. «Від часів слов'янського

* «Народ Рош» – народ-чудовисько в Книзі пророка Єзекіїля.

розселення історія українсько-руської території стає історією українсько-руського народу.»²⁵

Близькі концепції, хоч і не так вичерпно висловлені, існували й до М. Грушевського. Ще на початку XIX ст. Д. Бантиш-Каменський, що Київську Русь розглядав як «вітчизняну колицку», в політичному відношенні саме Малу Русь (Україну) вважав спадкоємицею основної частини руських князівств²⁶. М. Маркевич, визнаючи великоросів молодшими братами, вважав, що вони походять від іншої основи і виникають з переселенців Південної Русі²⁷. О. Шафонський вважав, що більшість слов'янських народів – це нащадки різних слов'янських племен, що вийшли з території України²⁸. *

Цікава позиція М. Костомарова. Він виділяв шість головних народностей у киево-руській період, зокрема, в часи існування удільних князівств: південноруську, сіверську, що була близькою до південної, великоруську, білоруську, псковську і новгородську²⁹. Цей поділ близький до політичної структуризації тих східнослов'янських племінних союзів, які склалися напередодні виникнення Київської держави. Він не суперечить трьом основним напрямкам розвитку східнослов'янських племен, що чітко вимальовуються у світлі археологічних джерел VI–X ст. Це південна, північно-західна і північно-східна групи. «Південноруську народність» М. Костомаров розумів у «тому вигляді, який був прообразом сучасного»³⁰, тобто як предків українського народу, котрі, розвиваючись, поступово набували тих етнографічних рис, які були властиві українцям XIX ст.

В російській історіографії проблему спадкоємності загострив М. Погодін. Він, з одного боку, рішуче підтримував прихильників норманської теорії, що створювало йому видимість об'єктивності навіть в очах представників європейської історичної науки. З другого боку, він, всупереч будь-яким історичним фактам, археологічним та лінгвістичним даним, оголосив Середнє Подніпров'я землею предків росіян. Останніх ніби-то прогнали звідти монголо-татари. І лише тоді їх місце у Подніпров'ї зайняли нові поселенці, що прийшли сюди з Волині та Галичини. Висновок напрошується сам собою: первісними мешканцями і творцями Київської Русі, за М. Погодіним, було придніпровське населення – предки росіян та нормани-руси. Звідси Російська імперія є прямою спадкоємицею Київської держави.

Аналогічну позицію щодо слов'ян і Русі підтримував С. Соловйов. Для нього історія східних слов'ян і Русі – це історія Росії, хоч він також не сумнівався в правдивості Літопису про покликання варягів-русів.

Отже, згадані автори єдність східних слов'ян і виключну спадкоємність від Русі до Росії декларували без слов'янських русів і Руського каганату на Дніпрі у VIII–IX ст.

* Розселення слов'ян з території України багатократно підтверджене нині археологічними матеріалами.

Цікавим у цьому аспекті є визнання В. Ключевським некоректності вживання стосовно східних слов'ян додержавного періоду, до IX ст., термінів «руси», «русь» і похідних від них. Не сумніваючись у тому, що русь – це нормани, він вслід за попередниками, зокрема, своїм учителем С. Соловйовим, вживав стосовно східних слов'ян перед утворенням Київської Русі терміни типу «русские славяне», «русские купцы», «Русь», «русская равнина», «Южная Розсип», «русская степь» і т. п., «пользуясь, – за його висловом, – привычным словоупотреблением». Разом з тим, В. Ключевський визнає, що «о Руси среди восточных славян в VIII в. совсем не слышно, а в IX–X вв. Русь среди восточных славян – еще не славяне, отличаюсь от них как пришлый и господствующий класс от туземного и подвластного населения»³¹. «Привычные словоупотребления» також не такі вже й безневинні. Ці терміни вживалися російськими, а пізніше нерідко і радянськими вченими цілком свідомо, з метою формувати загальну громадську думку про споконвічність неподільності східного слов'янства, а значить – неподільності імперії.

Спроби М. Погодіна підмінити давніх мешканців Подніпров'я – предків українців предками росіян розкритикував М. Максимович. Вважаючи південноруську і північноруську мови братніми, він не сумнівався, що вони вже були окремими в дотатарський період³².

Його підтримав В. Антонович, який обстоював безперервність розвитку місцевого населення Середнього Придніпров'я, що зараз фундаментовано археологічними матеріалами, і різко виступив проти надуманих і нічим не обґрунтованих спроб М. Погодіна і О. Соболевського та деяких інших істориків зв'язати історичний розвиток Подніпров'я з російським населенням. З іншого боку, В. Антонович повністю відхилив твердження деяких польських дослідників про колонізацію Середнього Подніпров'я поляками з Повіслення після татарської навали. Він зайняв цілком чітку позицію, згідно з якою носієм державотворчих звершень у Подніпров'ї було місцеве населення³³.

Історики радянського періоду в Україні, Росії та Білорусії Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаків, В. Довженок та інші дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави. Вони з офіційної подачі розглядали цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східного слов'янства.

Питання існування давньоруської народності не втрачає своєї актуальності і сьогодні. При цьому воно, як і раніше, несе певне політичне навантаження.

У нових роботах ми знаходимо і росомонів-русів Б. Рибаків, і спроби знайти слов'янських русів в інших джерелах, поминаючи сарматів-росомонів³⁴.

Такі настійливі пошуки етнотворчої сили, яку має становити феномен русів ще задовго до утворення Київської Русі, викликані тим,

що інакше неможливо довести «етнічну монолітність» східних слов'ян у період племінного устрою. Якщо такого слов'янського племені чи союзу племен, тим більше «Руського каганату», що поглинув усі інші східнослов'янські племена, не існувало, то всі доцентрові об'єднувальні сили, які діяли в Києво-Руській державі менше сотні років, не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності. Тому прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підмінюють поняття державно-політичного утворення поняттям етнічної єдності, хоч ці поняття можуть визначати різні, навіть кардинально різні історичні процеси.

Окрему позицію щодо норманської теорії походження Русі та спадкоємності Київської держави зайняв відомий український і американський вчений О. Пріцак. У своїй фундаментальній праці «Походження Русі», виданій англійською мовою у 1981 р. і перевиданій у 1997 р. українською, він розглядає ці проблеми на широкому історичному тлі, в контексті загальноєвропейських та євразійських історичних процесів.

Викладаючи свої методологічні засади відносно державотворчих процесів, О. Пріцак у передмові пише, що держава виникає «не спонтанно, а запозичується у народів, в яких вже існує... Погано організованим, язичницьким, неписьменним селянським громадам Східної Європи у VII–X ст. було неможливо створити державу, яка є однією з найвизначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації... Лише історично свідомий народ здатний принести історію на територію, де такої свідомості не існує»³⁵.

Звідси робиться висновок про потребу звільнитися від емоційних доказів про «...спроможність слов'янських народів створити державу».

Викладені методологічні принципи при нігілістичному ставленні автора «Походження Русі» до археології та лінгвістики не позбавлені суперечностей. Не можна не прийняти справедливого постулату О. Пріцака, який переформується з методологічними засадами М. Грушевського і багатьох інших дослідників, що «держава, зокрема Русь, не могла народитися зненацька і не може пояснюватись якимось одним чинником або явищем... не може зводитись до діяльності якоїсь жменьки героїв». Тому дивує і одночасне ігнорування внутрішнього фактору. Про наявність порівнюючи високої структурної організації слов'янських племен свідчать масштаби їх великого розселення. Без військових дружин і виділення керівної верхівки захоплення і освоєння таких значних просторів Подвіння, Подоння і Поволжя, суцільних регіонів у Подунав'ї і на Балканах, в межиріччі Одри та Ельби, які в багато разів перевищували їхні корінні землі, було нездійсниме. Саме археологія, яку О. Пріцак не хоче вважати праісторією, дає незаперечні факти порівняно високого економічного розвитку та соціальної організації східнослов'янських племінних груп, особливо у Подніпров'ї,

принаймні, за 600–700 рр. до виникнення Київської держави. Уже в часи Черняхівської культури (III–IV ст.) слов'яни-венеди, переможені і підкорені готським «рексом» Германаріхом, перебували у складі його держави, брали участь у Маркоманських війнах з Римською імперією. У кінці IV ст. Бож – князь слов'янських антів зробив спробу звільнитися від готів, ослаблених гуннами. Крім готської, південно-східні слов'яни пройшли гунську, аварську, хозарську «школи», доки досягли того соціально-економічного та культурного рівня, за якого можна було підійти до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів.

Порівняно досить швидка слов'янізація князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої східнослов'янської еліти, здатної впливати і на державотворчі процеси. До цих процесів причетні і широкі верстви боярства та навіть міщан, про що свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення столичних центрів земель-князівств, зокрема, Києва, Галича та інших запрошували або проганяли своїх князів. Наведені приклади не дозволяють ігнорувати внутрішні фактори, що мають стосунок до утворення східнослов'янської державності.

Утворення держави здійснимо лише при умові, що саме суспільство вже досягло відповідного економічно-соціального і культурного рівня і було готовим до цього. Як відомо за Літописом та іншими писемними джерелами, Рюрику у північно-східних регіонах на Волзі не вдалося створити справжніх державних структур, до яких це населення ще не було готовим. Опираючись на військові варязькі дружини, він фактично обмежився підкоренням племен і збором данини. Лише його сподвижники (Олег) та нащадки, що перебралися на Дніпро, до Києва, знайшли тут середовище, підготовлене для утворення державного організму. За археологічними матеріалами, рівень соціально-економічного розвитку південно-східних племінних груп був вищий в порівнянні з північно-східними, які освоювали нові землі, заселені ще більш відсталим угро-фінським населенням.

Все це дозволяє вважати, що в утворенні держави східних слов'ян – Київської Русі брали участь два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які, поступово підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на той вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів.

Чи створення Києво-Руської держави привело до виникнення «давньоруської народності»? Це питання і сьогодні гостро стоїть як в лінгвістичній літературі, так і в історико-археологічній. Воно тісно зв'язане з процесами формування східнослов'янської держави,

зокрема, визнанням факту участі в державотворчих процесах поруч із внутрішніми і зовнішніми факторами. Поява варягів-русів на східнослов'янському етнічному просторі не тільки прискорила державотворчі процеси, але й принесла і поширила свою назву – «Русь», що стала офіційною назвою новоствореної держави.

Хід подій напередодні і в процесі східнослов'янського державотворення піддається історичній реконструкції.

Як відомо, північно-східна група східнослов'янських племен, як і угро-фінське населення – весь, чудь, меря та інші – платили данину норманам до покликання князів. Нормани поступово оволодівали такими їх центрами, як Ладога, Ізборськ, Новгород та інші, втягуючи їх дедалі більше в балтійську торгово-економічну зону. «В лето 6367(859) имяхо дань варязи изъ за моря на чуди и на словенех, на мери и на всехъ кривичьх», – пише літописець. Нормани змагались за Волзький торговельний шлях у Каспійське море, де постійно мали сутички з хозарами.

У той же час із полян і сіверян, що належали до південно-східної слов'янської групи, а також із східних вятичів збирали данину хозари: «А хозари имяху (дань) на полянъх, и на | северъх ѡ на вятичъх». В політичій залежності від них знаходився ряд об'єднань Степу.

Отже, напередодні виникнення Київської Русі сфери впливу у Східній Європі були поділені на дві зони. Балтійську зону з її торговельними ринками і шляхами контролювали варяги – нормани, а південну – каспійсько-причорноморську – Хозарський каганат. Послаблення варязького впливу (коли варягів проганяли «за море») тут же викликало посилення тиску кочовиків. Цим, очевидно, і пояснюється факт покликання варязьких князів. Промовистий і склад посольства до варягів. Це чудь, словени, кривичі і весь³⁶. Не згадується ні одне плем'я з південної групи слов'ян, що підтверджує різну політичну орієнтацію племінних груп – північно-східної і південної. Варто також звернути увагу, що із чотирьох племен, що посилали посольства до варягів, два угро-фінські, для яких норманські князі були не більш чужі, аніж слов'янські. Отже, Рюрик з братами, за Літописом, був покликаний змішаним слов'яно-угро-фінським населенням, для якого Балтійська зона була вже освоєним середовищем і який не відчував особливої відчуженості від заморських скандинавських сусідів. Коли варязькі дружини переборщували з даниною, то їх проганяли «за море», а потім перед загрозою степових тюрків запрошували знову. Очевидно, такі настрої у відносинах з варягами передавалися й населенню південнослов'янської дніпровської групи. Поляни, що займали тут елітне становище, варязьких князів у Київ не запрошували. Вони мали своїх князів. Один з них – Кий, який потрапив на сторінки недатованої частини Повісті минулих літ, навіть налагоджував відносини з Візантією. По смерті Кия, в умовах підпорядкування Хозарському каганату, поляни з легкістю впустили

в Київ варязькі дружини Аскольда і Дира, а коли ситуація змінилася, з такою ж легкістю відкрили міські ворота перед Олегом і малолітнім Ігорем.

Поява династії Рюриковичів на довгий час визначила шляхи розвитку всього східного слов'янства. Нові київські князі, спираючись на військові дружини, кістяком яких на перших порах були варяги, поступово, одне за одним, підпорядковують південно-східні племена і накладають на них данину. Непокірних проганяють з насиджених місць (уличів) або повністю розгромлюють (деревлян, вятичів і прикарпатських хорватів). У період стабільності (XI – 30-ті роки XII ст.) усі східнослов'янські племінні групи опинилися у складі держави-імперії Рюриковичів.

Вже син Ігоря Святослав розгромив Хозарію. Київська Русь стала основною політичною і військовою силою у Східній Європі: здійснювала успішні походи на Візантію, укладала з її імператорами торговельні договори; київські князі встановлювали династичні зв'язки з багатьма наймогутнішими королівськими родинами Європи.

Літописець їх зв'язує з варягами-русами. Оскільки Літопис складався при живих князях – Рюриковичах, а його автор був істориком княжої правлячої династії, то важко уявити, що він міг неправильно подати їх етнічне походження, якщо б самі князі не підтверджували свого норманства. Візантійські джерела X ст. (наприклад, Констянтин Багрянородний) також чітко розрізняють слов'ян і русів і навіть протиставляють одних одним як два соціально та етнічно різні прошарки.

На кого ж спиралася київська княжа династія в XI та наступних століттях?

Виходячи з Літопису, вона поміняла свою політичну орієнтацію з варягів, що тепер виступають виключно як найманці, на слов'ян. Останні, своєю чергою, приймають привнесenu у Київ назву Русь. Розповідаючи про прихід Олега до Києва, літописець пише: «беша у него [Олега] варязи й словени, й прочи, прозвашася Русью». Це – початок Київської Русі і «Землі Руської» як у вузькому, так і в широкому розумінні. Руська земля у вузькому розумінні – це Київське і найближче Чернігівське і Переяславське князівства, де жили варязькі дружинники – русичі.

Якщо місцевої «слов'янської Русі», а тим більше «Руського каганату» до приходу династії Рюриковичів не існувало, а це безперечний факт, то Русь прийшла ззовні і принесла свою назву, прийняту слов'янами. І вже не так важливо, чи праві ті наукові школи, що русів, зокрема, київських князів, вважають норманами, чи ті, що варягів вважали рутенськими воїнами-купцями із Галії; чи князі датського, чи шведського походження. Принципова важливість полягає в тому, що серед придніпровських племен, перерахованих Літописом, немає русів, і що вони ніколи не поглинали всі інші племінні союзи, що ніби-то привело до виникнення спочатку слов'янської етномовної спільності, а в умовах

державності – давньоруської народності. В умовах існування багатьох східнослов'янських племінних союзів-князівств і, принаймні, двох окремих торговельно-економічних зон – Балтійської та Південної – Дунайсько-причорноморської, до яких належали різні частини східного слов'янства, сформованих на етнічно різних субстратах політично-економічної їх залежності від двох різних сусідів – норманів і Хозарського каганату, існування виразних культурно-мовних відмінностей, корені яких сягають, принаймні, великого розселення слов'ян, такої єдності не було і бути не могло.

Безперечно, утворення імперії Рюриковичів під назвою Київська Русь, поки діяло всесильне центральне управління на чолі з сильним вольовим великим київським князем, сприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп. Цьому сприяли також створення державного економічного простору, єдиної православної церкви, вживання у писемних творах церковнослов'янської літературної мови, культурний вплив міських центрів та деякі інші фактори.

Маються на увазі державно-політична спільність і спільність економічних інтересів до періоду роздрібленості, що почався після смерті Ярослава Мудрого. Ці фактори не можна трактувати як доказ етнічної спільності, а тим більше утворення в межах величезної держави-імперії єдиної давньоруської народності. На думку бельгійського вченого Ж. Бланкофа, «концепція часом перебільшена та ідеалістична єдність Русі до процесів роздріблення другої половини XII–XIII ст. має бути уточнена: не заперечуючи відносної єдності Київської Русі з кінця X ст. до середини XII ст., зазначимо, що з часом дедалі більше даються взнаки щонайменше дві географічні та економічні, коли б не сказати етнічні та політичні, зони, що складала Київську Русь часів розквіту. Зона південна та північна, обернена більше до Балтики, до важливих центрів цього моря»³⁷. При цьому не можна лишати поза увагою і різне субстратне середовище та етнічне оточення. Як напередодні, так і в час формування східнослов'янської державності етнічно диференційовані групи східнослов'янських племен поглинали етнічно різні групи «чужого» сусіднього населення. На півдні, де жили предки українців, це було тюркомовне населення (торки, печеніги, чорні клобуки, половці); на північному сході предки росіян поглинали угро-фінські племена – чудь, мерю, весь та багато інших; на північному заході предки білорусів змішувались з балтами. Фактор різного етнічного оточення східнослов'янського світу посилював вже існуючі, принаймні, з доби Великого переселення народів, етнічні відмінності в його різних регіонах. Тим паче, що південна група слов'ян була лише сусідом тюркських номадів, з якими мирні відносини чергувалися з воєнними. Переважно асимілювалися ті групи тюркського населення, які самі осідали на землю і ставали землеробами, вливаючись у слов'янські общини, або ті, яких землею наділяли київські князі у південних

порубіжних районах. На північному сході і північному заході з періоду великого слов'янського розселення відбувалося поступове освоєння раніше угро-фінських та балтських територій і поглинення великої маси різних груп місцевого населення. Тут справді у процесі змішування, при культурно-економічній та політичній перевазі слов'ян, виростав новий слов'янський етнос.

Не можна повністю прийняти концепції виняткової ролі давньоруських міст як центрів уніфікації виробництва, мовно-культурного розвитку на усій території Київської держави, а також єдиної дружинної культури. Із літопису відомо, що крім дружини великого київського князя існували племінні дружини. Археологія знає курганні дружинні поховання, відкриті в Гніздові, Шестовиці, Чернігові та інших місцях, де захоронені різні групи міського населення: слов'янські дружинники, скандинавські варяги, вихідці з угро-фінського середовища. Представники різних етносів дотримувалися власних похоронних звичаїв, власних народних традицій. І якщо в Старій Ладозі чи в Ізборську жили ільменські словени, кривичі, чудь, балти і варяги, то це аж ніяк не свідчить про їх одноетнічну руську громаду.

Погоджуючись з тим, що міські центри здійснювали певний нівелюючий вплив на міжплемінні союзи, хочемо звернути увагу на те, що у X–XI ст., коли вони позитивно впливали на обновлювальні процеси, їх було, за підрахунками вчених, лише 25 на тисячі поселень. Їх чисельність значно зростає за роздріблення: у XII ст. – 224, а в першій половині XIII ст., перед татарським розгромом, їх налічується уже близько 300³⁸. Починаючи з XII ст., за умов міжусібних князівств, міські центри разом з удільними князями та боярством, також зосередженим у містах, вже діяли не як доцентрові, а як відцентрові сили. Саме у містах утворювалися центри удільних князівств, що проявляли тенденції сепаратизму. Можливо, таке швидке зростання кількості міст у XII–XIII ст. перед татарською навалою і пояснюється виникненням потреби зміцнювати в політичному, економічному та оборонному відношеннях нові державні утворення – князівства, які нерідко свої суперечності, зокрема, територіальні претензії, вирішували за допомогою зброї.

Безперечний позитивний вплив на об'єднawчі процеси мало прийняття християнства. Воно принесло з собою писемність, нові культурні цінності, сприяло освіті і створенню літературних творів. З'являються такі історико-літературні шедеври, як «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід» та інші. Церква сприяла зміцненню великокняжої влади. Разом з тим, спільна писемна церковнослов'янська мова, якою користувалося духовенство та представники елітної частини суспільства, що володіли грамотою, при наявності різних народних східнослов'янських мов та їхніх діалектів, як вказують лінгвісти, не вирішують питання про існування єдиної етномовної спільності та давньоруської народності. Як відомо, візантійське православ'я не

привело до злиття в один етнос усіх народів, що його сповідували, хоч єдина віра позитивно впливала на їхні взаємовідносини. Також і літературна латина, якою писала вся римо-католицька Європа, і католицька віра не привели до утворення єдиного європейського етносу. Ця загальна закономірність, властива для усієї середньовічної Європи, не має виключень і на Сході. Таким чином, уся сума незаперечних фактів спростовує усі спроби поставити під сумнів розробки та висновки лінгвістів (О. Шахматова, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, Ю.Тевельова, О.Стрижака, В.Німчука, Г.Півторака та ін.) про зародження трьох східнослов'янських мов задовго до утворення Київської держави. Вони з певними нюансами збереглися і в часи Київської Русі, навіть у період її розквіту, який тривав менше одного століття.

Лише Володимир Святославич закінчив процеси об'єднання племен, силою підкоривши останніх із них – хорватів і в'ятичів, і ввів на Русі єдину християнську віру. Його син Ярослав Мудрий визначив територіальні межі Київської Русі і заклав правові основи держави. А вже їхні діти та онуки почали міжудільні війни, які привели до роздрібленості Києво-Руської держави. Імперія Рюриковичів – Русь розпалася на 15 окремих самостійних князівств, що в ряді випадків збігалися з колишніми племінними об'єднаннями. Ті сили, зокрема, міські центри, що в X–XI ст. були консолідуючими факторами, у XII–XIII ст. діяли у зворотньому напрямку, про що йшлося вище. У період міжкняжої ворожнечі поступово втрачають свою об'єднувачу силу династичні зв'язки, починається процес переформування політичних, а за ним економічних та культурних полюсів.

Татаро-монгольські хани, зорієнтувавшись у політичній обстановці, по частинах розбили Русь. Спочатку вони розгромили та підкорили північно-східні руські землі, якими вже мало цікавилися південні князі, а потім – Південну Русь.

Остаточний поділ імперії Рюриковичів на північно-західну, північно-східну і південно-західну сфери лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Він має глибші корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян і племінного періоду.

Незворотність поділу визначилася, коли з-під влади київських князів виходять Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше – Суздальська і Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визрівання відповідно білоруської і російської народностей. Не татари, плюндруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною частинами Русі, що в часи стабільності Київського центру становили політичну (не етнічну) спільність. Цей рубіж був встановлений у 1169 році, коли Київ зруйнував і не залишився в ньому суздальський князь Андрій Боголюбський, який почав будівництво на північному сході своєї окремої незалежної держави. Київ для нього втратив смисл як об'єднувальний центр і зосередження верховної влади.

У XII–XIII ст. ще одним таким віддаленим від Києва центром був Галич – столиця Галицько-Волинського князівства. Галицько-Волинське князівство перед монголо-татарською навалою досягло Києва. Але тут дії князів визначалися не тільки політичними та економічними зв'язками, як це було в попередніх випадках, а й етнічними. Тому галицько-волинські князі дотримувалися в цей тривожний для Русі час об'єднавчих тенденцій стосовно Києва і Київської землі. Воевода Данила Галицького Дмитро не руйнував Києва, а знаходився в лавах його оборонців у фатальні дні грудня 1240 р.

Сам результат розпаду Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарського завоювання і привів до відокремлення білоруського, російського та українського народів, вказує на те, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп навіть у період існування одної держави були міцнішими і діяли стабільніше, ніж загальніші політико-економічні. Східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, роз'єднані непрохідними природними бар'єрами, за відсутності сухопутних шляхів ніколи не почували себе одною етнічноромовною спільністю і ніколи її не відстоювали. Прикладом може служити пасивність Південної Русі в час монголо-татарських завоювань північно-східних земель і повна байдужість північно-східних князівств до факту включення північно-західних і південних земель колишньої Русі до Литовського князівства, а потім – Польсько-Литовського королівства.

Підсумовуючи, перефразуємо справедливий вислів М. Грушевського: «Не було общеруської народності – немає “общеруської” історії». Кожен із східнослов'янських народів має свої глибокі додержавні витоки і право лише на частину східнослов'янської спадщини і на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки. А жили вони в різних географічних межах, у різних економічно-політичних нішах, у різному етнографічному середовищі. Незважаючи на періоди, коли їхньою долею розпоряджалися київські князі чи московські царі, кожен з них творив свою історію.

Із викладеного вище також випливає, що ні в додержавний період, ні в часи державності не було якогось єдиного етнічного стовбура, від якого б відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації. Ця історична закономірність відноситься до усіх слов'янських народів, незважаючи на те, через які політичні форми вони проходили на шляху до своєї етнічної зрілості.

¹ Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновця. – К., 1989. – С. 1.

² Там само. – С. 12.

³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. I. – С. 591.

- ⁴ Кобычев И. В поисках прародины славян. – М., 1973. – С. 104.
- ⁵ Літопис Руський. – С. 16.
- ⁶ Там само. – С. 8.
- ⁷ Петрашенко В.О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. до н. е. – Київ–Львів, 1999. – С. 230–237.
- ⁸ Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999. – С. 50–90.
- ⁹ Юренко С.П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII–VIII вв. – К., 1988. – С. 244–250.
- ¹⁰ Старостин П.Н. Именьковский могильник // Культуры народов Европы в I тыс. н.э. – Куйбышев, 1986. – С. 31.
- ¹¹ Халиков А.Х. Вопросы об этносе именьковских племен // Памятник первой эпохи Волго-Камья. – Казань, 1988. – С. 119–126.
- ¹² Назаренко А.В. Немецкие латино-язычные источники IX–XI вв. Тексты. Переводы. Комментарии. – М., 1951; Прицак О. Походження Русі. – К., 1997. – С. 15–42.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Літопис Руський. – С. 12.
- ¹⁵ Геррманн Й. Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского Географа» // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 163–168.
- ¹⁶ Назаренко А.В. Указ. соч. – С. 13–15.
- ¹⁷ Прицак О. Назв. праця. – С. 53.
- ¹⁸ Ономастика України. – К., 1992. – С. 37.
- ¹⁹ Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 9.
- ²⁰ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1962. – С. 308.
- ²¹ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 273.
- ²² Грушевський М.С. Назв. праця. – С. 578–602.
- ²³ Там само. – С. 590.
- ²⁴ Там само. – С. 4.
- ²⁵ Там само. – С. 6.
- ²⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – С. X.
- ²⁷ Маркевич Н. История Малороссии. – Т. 1. – М., 1842. – С. 6.
- ²⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 41.
- ²⁹ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – СПб., 1872. – С. 21.
- ³⁰ Там же. – С. 58.
- ³¹ Ключевский М.А. Курс русской истории. – Ч. 1. – М., 1987. – С. 142.
- ³² Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т. III. – К., 1880. – С. 189–190.
- ³³ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – С. 225.
- ³⁴ Седов В.В. Древнерусская народность. – 1999.
- ³⁵ Прицак О. Назв. праця. – С. 72.
- ³⁶ Літопис Руський. – С. 12.
- ³⁷ Бланкоф З. Чернігів – суперник Києва // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 7.
- ³⁸ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 19–43.